

İBN FÂRİS'İN MEKÂYİSU'L-LUĞA ADLI KİTABINDA ORTAK ANLAM MEFHUMU

Dr. Amir Kahayev
amirkahayev@gmail.com

ÖZET

Dil bilimine çok ihtimam göstermesine rağmen dilin mantığını kavramayanların daha kolay yanılabilceğini ifade eden İbn Fâris Arap dili alanında büyük bir otoriteydi. İbn Fâris'in eserini kaleme almasındaki maksat bir kökten türeyen kelimelerdeki ortak anlamın tespitini yapmaktır. Ortak anlamı belirtirken o anlamın en bariz vasfı neyse genellikle onu zikretmeğe özen göstermiştir. Çünkü o anlama yakın anlamlı kelimeleri o vasfı etrafında toplamak mümkündür.

Arap sözlük bilimi tarihinde *Mekâyîsu'l-luğa*'nın kendinden önce yazılmış sözlüklerin yöntemine bağlı kalmaması, maddelerinin anlamlandırılma şekli ve tertibindeki yeni usul nedeniyle öncü bir özelliği vardır. Maddeleri etimolojik ve semantik yönüyle inceleyen bu eser, aslında sözlük görünümünde olan dil bilimi kitabıdır. İbn Fâris eserinde genellikle anlamdan hareketle kendi yöntemini ortaya koymaktadır. Önce bir maddenin ortak anlamını tespit etmekte sonra bu anlam etrafında o maddeden türeyen diğer kelimeleri toplamaya çalışmaktadır.

Anahtar kelimeler: Mekâyîs, sözlük, ortak anlam, asıl, İbn Fâris

Giriş

Kültürün en önemli kaynaklarından biri de dildir. Dilin korunması o toplumun korunması anlamına gelmektedir. Sözlükler adeta dilin bekçiliğini yapmakta ve onu bozulmaktan muhafaza etmektedir. Kelimelerin anlamlarının bilinebilmesi için ilk dönemlerde dilin iyi konuşulduğu yerlere gitmek yeterli görülürken; daha sonraki dönemlerde kelimenin kökü, yapısı ve anlamı üzerine yapılan çalışmalar ortaya çıkmaya başladı. Bir dili korumanın yollarından biri de kelimenin kökü ile o kökten türemiş diğer kelimeler arasında bir bağın kurulabilmesidir. Bu sayede bir kökten türemiş kelimelerin hangi anlam süreçlerinden geçtiğinin tespiti kolay hale gelmiş ve temel anlamıyla olan bağı kopmamış olacaktır. Bu bağa, bir kökten türemiş kelimeler arasındaki "ortak anlam" veya "ortak vasfı" ismini vermek mümkündür. Bu ortak anlam sayesinde başka dillerden Arap diline geçmiş kelimelerin tespiti yapılabilmekte ve aynı zamanda Arapçayla uğraşanların bu ortak anlamı bilmekle bir kökten türemiş kelimeler arasında bir anlam bağı kurmak suretiyle manasını bilmediği kelimeler hakkında bir fikir sahibi olmaları mümkün hale gelmektedir.

Ortak anlam konusunda ilk yazılan sözlük İbn Fâris'in¹ *Mu'cemu Mekâyîsi'l-luğa* adlı eseridir. Bu eser hicri dördüncü yüzyılda kaleme alınmasına rağmen bugüne kadar bu konuyu işleyen fazla sözlük yoktur. Konuya temas eden sözlükler de İbn Fâris'in söyledikleri dışında bir şey söylememişlerdir.

1. İbn Fâris'in ortak anlam düşüncesi

İbn Fâris *Mekâyîsu'l-luğa* adlı kitabını “mekâyîs” ve “usul” düşüncesi üzerine bina etmiştir. Şöyle ki, bu eserin mukaddimesinde Arap dilinde “sahih mikyâsların” ve fer'lerin (yan anlamların) kendisinden meydana geldiği “asılların-usulun” olduğunu belirtmiştir. Kendisinden önce yazılan eserlerde “mikyâs” ve “asıl” konusunun açıklanmadığını ve bu konunun çok büyük bir önemi haiz olduğunu ifade etmiştir (İbn Fâris 1979, I, 1). *es-Sâhibî* adlı eserinde ise Arap dilinde “kıyasın” söz konusu olduğunu ve kelimelerin bir kısmının diğer bir kısmından türediğini açıklamıştır. Örnek olarak ise جَنْ isminin اجْتِنَان kelimesinden türemesini vermiş ve bu bâbın ortak anlamının (asılının) “örtme” olduğunu belirtmiştir (İbn Fâris 1993, 66-67).

Arapça kelimelerin kendilerinden türediği köklerin ve bunların ortak anlamlarının bulunduğu olgusu (Furat 1996, I, 293) ile (usul-mekâyîs) aynı kökten türeyen kelimeler arasında anlam ilişkisinin mevcut olduğu gerçeğinden hareket eden İbn Fâris, eserinde bu nazariyeyi ispat etmeye çalışmıştır.

İbn Fâris'e göre “mekâyîs” bir kökten türeyen kelimelerin ortak anlamının olmasıdır. Zaten İbn Fâris'in bu eseri kaleme almasındaki maksat bir kökten türeyen kelimelerdeki ortak anlamın tespitini yapmaktır. Bu ortak anlama “asıl” veya “mikyâs”² denilmektedir.

“Mikyâs” ile “asıl” şu şekilde de izah edilmiştir: “‘Mekâyîs’ kelimelerin türemesinin, artmasının illetidir. ‘Usul’ ise kelimelerin kendisinden türediği köklerin anlamlarıdır. Bu usulden de fer'ler türemektedir” (Hürşîd 2009, 181). Buna göre “mikyâs” kavramıyla “asıl” arasındaki fark şu şekilde açıklanabilir: ولي maddesinin ortak anlamı “yakınlıktır - قُرْب” (İbn Fâris 1979, VI, 141). Bu maddede “yakınlık” aslında mikyâstır. Çünkü bu maddede yer alan tüm kelimeler arasında “yakınlık” ortak vasıftır (illettir). Şöyle ki, bu maddede ortak anlamı ifade etmek için “asıl” yerine “mikyâs” kavramı daha uygun gözükmektedir. Buna زوج maddesini de örnek vermek mümkündür. Bu maddenin ortak anlamı “bir şeyin başka bir şeye yakın olmasıdır” (İbn Fâris 1979, III, 35). Çünkü bu maddede yer alan tüm kelimeler arasında bu ortak vasıf (illet) söz konusudur. Onun için burada da ortak anlamı

¹ Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ Kazvin şehrinde doğmuş, Hemedan'da bir müddet yaşamış, buradan ayrıldıktan sonra Rey şehrine yerleşmiş ve bu şehirde 395/1004 senesinde vefat etmiştir. Dil ve sözlük bilimi alanında söz sahibi bir bilgidir (el-Kıfî 1986, I, 127-130; ez-Zirikî 2002, I, 193).

² el-Cevherî “mikyâs” kelimesine “miktar” anlamını vermektedir (el-Cevherî 1990, III, 967). ez-Zebîdî ise bu kelimeyi “miktar ve ölçü aleti” şeklinde anlamlandırmaktadır. “Mekâyîs” bu kelimenin çoğuludur (ez-Zebîdî 1965-2001, XVI, 417, 421).

“mikyâs” kavramıyla ifade etmek daha doğrudur. Ancak جَنَّ maddesinde ise asıl/ortak anlam “örtmektir - سَتَّرَ” (İbn Fâris 1979, I, 421). Bu “örtmek” anlamı aynı zamanda mikyâstır. زوج maddesindeki gibi bu maddede ortak vasfın tespiti mümkün değildir. Ondan dolayı “örtmek” asıl olarak aynı zamanda mikyâs’ın da yerini almaktadır. Çünkü “örtmek” bu maddede kelimelerin kendisinden türediği temel anlamdır. Yani ilk iki örnekte ortak anlamı “mikyâs”, son örnekte ise “asıl” kavramıyla ifade etmek daha doğrudur.

Müellif ortak anlamı belirtirken o anlamın en bariz vasfı neyse genellikle onu zikretmeğe özen göstermiştir. Çünkü o anlama yakın anlamlı kelimeleri o vasıf etrafında toplamak mümkündür. Bu vasfı ifade etmek için daha çok “mikyâs” kavramı uygun gözükmektedir. Ortak anlamın en bariz vasfının tespiti mümkün olmadığı zaman ise ortak anlamın kendisini zikretmiştir. Bunu ifade etmek için ise “asıl” kavramı daha münasiptir. Böyle maddelerde “asıl” kavramıyla “mikyâs” aynı anlamı ifade etmektedir. Bazı maddelerde “asıl” kavramı maddenin kökü anlamında da kullanılmıştır. Eserdeki “kıyas” kavramı ise genellikle anlam benzerliğini (teşâbuh’u) ifade etmektedir.

Bekr Abdullah Hûrşîd’e göre ise mekâyîs, köklerin anlamları manasına gelmektedir. Şöyle ki, bazen bu anlamların sayısı artmakta ve bir kökün birden çok aslı olmaktadır. Bu anlamlar Arap dilinde iştikakın illetidir. Her “asıl” aynı zamanda kendi maddesinin “mikyâsı” sayılmaktadır. Bu söylenenleri şu şekilde göstermek mümkündür:

الجُذُورُ + المَعَانِي = المَقَائِيسُ
 المَقَائِيسُ = مَعَانِي الجُذُورِ
 الحَيمِ وَالنُّونِ + تَدْلَانِ أَبْدَا عَلَى السَّتْرِ = قِيَاسُ
 قِيَاسُ = أَصْلُ

İbn Fâris’e göre her “kıyas” kelimelerin kendisinden türediği “sahih asıl” sayılmaktadır. Her müştak kelimenin kendine has bir kıyası vardır. Fer’lerin (yan anlamların) hepsi bu kıyastan türemektedir (Hûrşîd 2009, 183).

İbn Fâris’in ortak anlam düşüncesini İbn Dureyd’in (ö. 321/933) *Kitâbu'l-İştikâk* adlı eserinden etkilenerek ortaya koyduğu söylenmektedir. İbn Dureyd bu eserinde Arap kabile isimlerinin iştikakı üzerinde durmuş ve bu isimlerin lugavî asıllara sahip olduğunu ifade etmiştir (Hârûn 1979, I, 23; el-Yâsirî - ‘Îdân 2008, 11; Hûrşîd 2009, 183). Ancak İbn Fâris kendi eserinde bir kelimeyi açıklarken “el-Halîl b. Ahmed’in (ö. 175/791) bu söyledikleri mekâyîs konusunda bizim zikrettiklerimizin bir kısmı için delildir ve bu manada o bizim önderimizdir” (İbn Fâris 1979, I, 440) diyerek onun açıklamalarından etkilendiğini açık bir şekilde ifade etmiştir.

İbn Fâris, ortak anlamları istinbât ederken hem kendi dil bilgisine hem de eserinde zikrettiği ve zikretmediği âlimlerin görüşlerine dayanmıştır. Onun bu hususta çokça yararlandığı âlimlerin başında el-Halîl b. Ahmed (İbn Fâris 1979, I, 57, 68, 87, 206, 227), el-Asma’î (ö. 216/831) (İbn Fâris 1979, II, 86-87, 159, 275, 485), İbnu’s-Sikkât (ö. 244/858) (İbn Fâris 1979, II, 422-423, 452-453) ve İbn Dureyd (İbn Fâris 1979, I, 9, 425) gelmektedir. Eserinde birçok yerde ortak anlamı bu bilginlerin eserlerinde naklettiği ifadelere dayandırmıştır.

Mekâyîsu'l-luğa kitabını tahkik eden Abdusselâm Muhammed Hârûn (ö. 1988) bu esere yazdığı mukaddimede İbn Fâris'in "mekâyîs" sözüyle her kökle ilgili kelimelerin ortak bulunduğu bir ya da birden çok anlamı ifade eden "el-iştikâku'l-kebir'i"³ kastettiğini belirtmiştir (Hârûn 1979, I, 39). İştikak-ı kebir'i sadece bir kısım dil bilgileri bu şekilde tarif etmişlerdir (Rıdvân 1991, 87; Elmalı 2005, XXX, 347). Emil Yakub ise "usul" ve "mekâyîsin" dil bilgileri tarafından "el-iştikâku'l-ekber"⁴ olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir (Yakub 1985, 85). Ancak iştikak-ı kebir ile İbn Fâris'in ortak anlam düşüncesi arasında fark vardır ve aynı zamanda İbn Fâris araştırdığı köklerde iştikak-ı ekber'i esas almamıştır (el-Yâsirî - 'Îdân 2008, 26). İbn Fâris'in düşüncesi iştikak-ı sağır'de⁵ ortak anlamın tespitidir. Eserdeki her hangi bir madde incelendiği zaman bu kolaylıkla gözükmektedir (İbn Fâris 1979, I, 187, 318, 477).

Müellif bazı maddelerde ortak anlamlar arasındaki anlam tutarsızlığından (tebâyun) (İbn Fâris 1979, I, 64), anlam uzaklığından (tebâ'ud) (İbn Fâris 1979, I, 427) bahsetmiştir. Ortak anlamını bulamadığı kökler için anlam benzeşmezliği ('adem-i inkiyâs) (İbn Fâris 1979, I, 433) ve münferit anlamlı kelimeler (İbn Fâris 1979, I, 460) gibi terimler kullanmıştır (Yakub 1985, 88-89; Nassâr 1988, II, 349).

İbn Fâris anlamları yakın veya aralarında bir bağ olan kelimeler grubu için tek ortak anlam (asıl), anlamları farklı olan kelime grupları için ise farklı ortak anlamlar tespit etmiştir. Şayet anlamlar arasında hiçbir bağ yoksa bunları anlam tutarsızlığına (tebâyun'e) sahip ortak anlamlar (asıllar) olarak değerlendirmiştir. Aralarında bir bağ olmayan anlam grupları için أرق maddesi örnek verilebilir. Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Birincisi "gece uykunun kaçması", ikincisi ise "renk ismidir" (İbn Fâris 1979, I, 82). Görüldüğü gibi bu iki ortak anlamı bir tek anlamda toplamak mümkün değildir. Çünkü birinci ortak anlam soyut, ikincisi ise somuttur. İbn Fâris'in mutebâyin (anlam tutarsızlığı) olarak belirttiği üç ortak anlamlı kök için أيم maddesi örnek verilebilir. Bu maddenin üç ortak anlamı bulunmaktadır. Birincisi "tütsü", ikincisi "yılan", üçüncüsü ise "eşi olmayan kadındır" (İbn Fâris 1979, I, 165). Bu üç anlamı bir veya iki anlamda toplamak mümkün değildir. Bu şekilde anlamları toplamak mümkün olmadığında bu ortak anlamların sayısı birden altıya kadar çıkmaktadır.

İbn Fâris aralarında yakınlık (tekârub) olan farklı ortak anlamları tek ortak anlamda toplamaya çalışmıştır. Buna örnek olarak أجر maddesi verilebilir. Bu maddenin iki ortak anlamı vardır. Ancak bunları tek anlamda toplamak mümkündür. Birincisi "bir işe karşılık verilen ücret", ikincisi ise "kırılmış kemiğin iyileşmesi, kaynamasıdır". Bu iki anlamı şu şekilde toplamak mümkündür: İşçi işinin karşılığı

³Klasik dil bilgileri ise iştikak-ı kebir'i şu şekilde açıklamışlardır: İştikak-ı kebir aynı harflerden oluşan, ancak dizimi farklı olan ve bir anlam ilişkisine sahip olan kelimelerdeki türemedir (جذب → أيس → جذب، يش) (el-Mağribî 1908, 14-18).

⁴İştikak-ı ekber genellikle "iki asıl harfiyle anlamı aynı olan veya harfleri arasında mahreç birliği ya da yakınlığı bulunan iki kelime arasındaki türeme (هنتن → مده، هنتل → مدح) şeklinde tarif edilmiştir. Bu iştikak türüne "el-ibdâlu'l-luğavî" de denilmiştir (el-Mağribî 1908, 18-19).

⁵İştikak-ı sağır aynı harflere sahip olan köklerden farklı kiplerin türemesidir. Bu kiplerde asıl harflerin sıralanışı aynı olmalı ve aralarında anlam ilişkisi de bulunmalıdır (el-Mağribî 1908, 14-18).

olan ücreti almak suretiyle içinde karşılaştığı yorgunluktan kurtulmuş, durumu iyileşmiş, düzelmiş olmaktadır (İbn Fâris 1979, I, 62-63). İbn Fâris bu yorumu tamamen kendi lugavî sezgisıyla yapmaktadır.

Müellif, ortak anlam - yan anlam (fer‘) teorisini sahih Arapça olan, kendisinden birçok kelimenin türediği köklerde görmüş ve uygulamıştır. Bundan dolayı aşağıdaki kelime türlerinde ortak anlam – yan anlam ilişkisi ve türeme ilgisi görmemiştir: Bitki ve yer adları, özel isimler, kinayeler, tabiattaki seslerin taklidiyle oluşan kelimeler, kalem – malem gibi pekiştirmelerin (itbâ‘) yapay olan ikinci kelimeleri, mubhem lafızlar ve edatlar, Arapça’ya başka dillerden geçen kelimeler, sahih Arapça olduğu şüpheli kelimeler, bir harfi başka bir harften dönüşmüş (mubdel) kelimeler, bir kökün iki harfinin yer değiştirmesiyle oluşan fer‘î kökler (جذب –nin جذب –nin maktûbu olması gibi), mezîd kelimeler, türevleri olmayan tek kelime halindeki kökler (Rıdvân 1991, 97-101; Elmalı 2005, XXX, 347).

İbn Fâris eserinde sahih kelimeleri incelemiş, sıhhati konusunda emin olduğu köklerin ortak anlamlarını araştırmış ve şaibeli kelimelerden ise kaçınmıştır (İbn Fâris 1979, I, 353). Bu yüzden sadece çöl Araplarının kullandığı kelimeleri incelemeye özen göstermiştir (Nassâr 1988, II, 358).

Mikyâsları tespit etmenin şöyle önemli bir yararı vardır ki, bu miikyâslara esasen müellif birbiriyle çelişen görüşler arasında tercihte bulunmaktadır (Nassâr 1988, II, 354). Mesela طعن maddesinin ortak anlamının “bir yerden başka bir yere gitmek” olduğunu kaydetmektedir. الطَّعِينَةُ kelimesinin bazılarına göre “kadın” anlamına geldiğini ifade etmektedir. الطَّعَانُ (الطَّعِينَةُ kelimesinin cemi) kelimesi diğer bir kısım bilgilere göre ise içerisinde kadın olsun ya da olmasın “mahfeler” anlamına gelmektedir. Müellif bu anlamlardan ikincisinin daha doğru olduğunu belirtmektedir. Çünkü “mahfe” göçte kullanılan bir eşyadır (İbn Fâris 1979, III, 465). Bu kelimenin “mahfe” anlamında “bir yerden başka bir yere gitmek” olan ortak anlam açık bir şekilde gözüktüğü için bu anlamı tercih etmiştir.

Ortak anlam bir kökten türeyen kelimelerde ortaya çıkmaktadır. Bu anlamdan başka lafzın kendine has bir anlamı da vardır. Ayrıca lafız sarf sıygalarından birine sahip olduğu için bu sıyganın da kendine has başka bir anlamı daha vardır. Böylece bir lafız üç anlamı kendi bünyesinde toplamış olmaktadır: 1. Ortak anlam, 2. Lafzın kendine has anlamı, 3. Sarfî anlam (el-Yâsirî - ‘İdân 2008, 19).

2. Ortak anlam örnekleri

Ortak anlamın bir kökten türeyen kelimelerde ortaya çıkması ve ta‘lilleri birkaç örnekle açık bir şekilde izah edilebilir:

الْعَيْنُ وَالْبَاءُ وَالرَّاءُ أَصْلٌ صَحِيحٌ وَاجِدٌ يُدُلُّ عَلَى النَّوْذِ وَالْمُضِيِّ فِي الشَّيْءِ.

عبر maddesinin “varmak, ulaşmak, geçmek” şeklinde sahih tek ortak anlamı vardır.

عَبَّرْتُ النَّهْرَ. – “Nehri karşıdan karşıya geçtim”.

عَبَّرْتُ النَّهْرَ. شَطْرُ نَهْرٍ هِيَ لِلْعَبُورِ. – “Geçme yeri”. Geçiş için hazırlanmış nehir kıyısı.

عَبَّرْتُ النَّهْرَ. سَفِينَةٌ يُعْبَرُ عَلَيْهَا النَّهْرُ. – “Nehri geçme vasıtası, gemi”.

“Yolcu, yolgeçen”. – رَجُلٌ غَابِرٌ سَبِيلَ، أَي مَارٌ.

“Gözyaşı”. – عَبْرَةُ الدَّمْعِ: جَرِيَةٌ... وَهَذَا مِنَ الْقِيَاسِ؛ لِأَنَّ الدَّمْعَ يَغْبُرُ، أَي يَنْفَدُ وَيَجْرِي. Gözyaşının akması. Kelimenin bu anlamı kıyasa (asla/ortak anlama) uygundur. Çünkü gözyaşı (gözden yanağa doğru) akmada, intikal etmedir. Gözyaşı akmayıp gözde olduğu zaman ona “عَبْرَةٌ” denilmez.

“İbret, ders, uyarı” kelimesindeki ortak anlam (geçmek) bir şahıstan diğerine geçen tecrübeye kendini göstermektedir (İbn Fâris 1979, IV, 207-210).

“Tabir, ifade etme” kelimesindeki “geçmek, intikal etmek” ortak anlamı şu şekillerde izah edilebilir: “Tabir konuşanın zihninden diline intikal eden düşüncedir” veya “Sözü söyleyenden dinleyene intikal eden düşünce ve anlamdır”.

“Safran ve güzel koku” anlamlarına gelen bu kelimeyi İbn Fâris şâz⁶ kelime olarak değerlendirmektedir (İbn Fâris 1979, IV, 210). Ancak bu kelimenin “koku” anlamında ortak anlam kendini göstermektedir. Çünkü kokunun özelliği kaynağından başka bir yere intikal etmesidir.

Bu kökten türeyen kelimelerde ortak anlamla birlikte lafzın kendine has anlamı ve sarfî anlam da kendini göstermektedir.

الْجَيْمُ وَالنُّونُ أَصْلٌ وَاحِدٌ، وَهُوَ [السُّرُّ وَ] التَّسْتُرُّ.

“örtme ve örtünme” şeklinde tek ortak anlamı (aslı) vardır (İbn Fâris 1979, I, 421). Bu kökten türeyen bütün kelimelerde bu ortak anlam açık veya gizli bir şekilde kendini aksettirmektedir. Bu maddede İbn Fâris’in zikrettiği kelimeler ve açıklamaları şu şekildedir:

“Bahçe” kelimesi ağaç yapraklarıyla (bitkilerle) örtüldüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

“Cenin, embriyo, anne karnındaki çocuk” kelimesi de üzerinde bir örtü olduğu için bu şekilde isimlendirilmiştir. Yine bu kelime المقْتَبَرُ – “gömülü, kapalı, gizli olan şey” anlamına da gelmektedir. Bu kelimedede de örtme ve örtünme anlamının olduğu gayet açıktır.

“Kalkan” insanı koruduğu, örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

“Kalkan, siper, örtü” kelimesi insanın kendisiyle korunduğu her şey anlamına gelmektedir. İbn Fâris bu kelimeyi şu şekilde de izah etmektedir:

وَكُلُّ مَا اسْتُرَّ بِهِ مِنَ السَّلَاحِ فَهُوَ جُنَّةٌ – Kendisiyle korunan (örtünen) her silah “cunne” şeklinde isimlendirilmiştir.

“Delilik” akli örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

“Gecenin karanlığı” her şeyi örttüğü için bu şekilde isimlendirilmiştir.

⁶ Şayet bir kökün anlamı İbn Fâris’in istinbât ettiği miyâslara uymazsa, müellif onun ya şâz olduğuna ya da aslının bilinemediğine karar verir. Bir kelimenin şâz olması o kelimedede meydana gelen anlam kaymasını ifade etmektedir. Bu anlam kayması kelimenin geçirdiği merhalelerle ve zamanla kelimenin temel anlamından uzaklaşmasıyla ortaya çıkabilir. Bu uzaklaşma sonucunda şâz anlamla ortak anlam arasında bir ilişki kurmak imkânsız hale gelir (el-Yâsirî - ‘İdân 2008, 11, 22).

الْهَاءُ وَالْفَاءُ أَصْلٌ صَاحِحٌ يَدُلُّ عَلَى خَفَةِ وَسُرْعَةٍ فِي سَيْرٍ وَصَوْتٍ .
 الجُنْ : سُمُوا بِذَلِكَ لِأَنَّهُمْ مُسْتَرُونَ عَنِ أَعْيُنِ الْخَلْقِ .
 bu şekilde isimlendirilmişlerdir (İbn Fâris 1979, I, 421-422).

الهَاءُ وَالْفَاءُ أَصْلٌ صَاحِحٌ يَدُلُّ عَلَى خَفَةِ وَسُرْعَةٍ فِي سَيْرٍ وَصَوْتٍ .
 هَفْ maddesinin “yürümedeki, hareket etmedeki ve sesteki sürat ve hafiflik” şeklinde sahih tek ortak anlamı vardır (İbn Fâris 1979, VI, 10). Bu kökten türeyen bütün kelimelerde bu anlam kendini göstermektedir. İbn Fâris'in bu maddede verdiği kelimeler ve açıklamaları şu şekildedir:

الهِيفُ : سُرْعَةُ السَّيْرِ .
 “Yürüme hızı” kelimesindeki ortak anlam çok açıktır.

الرَّيْحُ الْهَيَّافَةُ : الْخَفِيفَةُ الْهَيُّوبُ .
 “Hafif esen rüzgâr” kelimesindeki ortak anlam rüzgârın hareketindeki hızda ve hafiflikte kendini göstermektedir.

إِنْعَاءٌ : بَرَّاكٌ ، هَافٍ ، خَفِيفٌ .
 “İnce, berrak, hafif gömlek” kelimesi hafifliğinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.

الْهَيْفُ : الَّذِي هَرَّاقَ مَائَهُ وَخَفَّ مِنَ السَّحَابِ .
 “Yağmursuz boş bulut” kelimesi de hafifliğinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.

السُّهْدُ الْهَيْفُ : الرَّيْقُ الْقَلِيلُ الْعَسَلُ .
 “Balı az, zayıf olan bal peteği” kelimesi de yine hafifliğinden dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir.

الْأَحْمَقُ لِحَفَةِ عَقْلِهِ .
 “Ahmak” kelimesi de aklındaki hafiflikten dolayı bu şekilde isimlendirilmiştir (İbn Fâris 1979, VI, 10).

الْعَيْنُ وَالْمِيمُ وَالذَّالُّ أَصْلٌ كَبِيرٌ ، فُرُوعُهُ كَثِيرَةٌ تَرْجِعُ إِلَى مَعْنَى ، وَهُوَ الْإِسْتِقَامَةُ فِي الشَّيْءِ ، مُنْتَصِبًا أَوْ مُمْتَدًّا ، وَكَذَلِكَ فِي الرَّأْيِ وَإِرَادَةِ الشَّيْءِ .
 العمد maddesinin tek büyük ortak anlamı vardır. Bu ortak anlamın birçok yan anlamı (furû'u) vardır ki, bu yan anlamlar ortak anlama bağlıdır. Bu maddenin “bir hususa dikey veya yatay olarak yönelmek (istikamet)” şeklinde tek ortak anlamı bulunmaktadır. Bu yönelme bir görüşte ve bir şeyi irade etmede de olabilir.

عَمَدَتْ فُلَانًا وَأَنَا أَعْمِدُهُ عَمْدًا ، إِذَا قَصَدْتَ إِلَيْهِ .
 “Birine yönelme” bu kelimedeki ortak anlam gayet açıktır.

الْعَمْدُ : نَيْبُضُ الْخَطَا فِي الْقَتْلِ وَغَيْرِهِ ، وَإِنَّمَا سُمِّيَ ذَلِكَ عَمْدًا لِاسْتِوَاءِ إِرَادَتِكَ إِيَّاهُ .
 “Kasıt, niyet, öldürme ve buna benzer durumların hatayla değil de kasten olması”. Bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi iradenin bu işe yönelmesidir.

عَمَدْتُ الشَّيْءَ : أَسَدَدْتُهُ . وَالشَّيْءُ الَّذِي يُسَدُّ إِلَيْهِ عَمَادٌ .
 “Direk vurmak, dayamak”. Vurulan direğe de “imâd” denilmektedir. Bu anlamda da yönelmenin (istikamet) bir çeşidi vardır.

عَمُودُ الْأَمْرِ : قَوَامُهُ الَّذِي لَا يَسْتَقِيمُ إِلَّا بِهِ .
 “İşin esası”. Bir işin onsu olmayacağı esası, rüknü. Buradaki ortak anlam o işte olan “istikamette” kendini göstermektedir.

عَمُودَا الْبَطْنِ : الظَّهْرُ وَالصُّلْبُ .
 “Sırt ve omurga”. Bu şekilde isimlendirilmelerinin sebebi dik durma (istikamet) açısından birbirlerine dayanmalarındadır (İbn Fâris 1979, IV, 137-139).

İbn Fâris'in eserinde çokca kullandığı “asıl” terimi genellikle bir kökten gelen kelimelerdeki ortak anlamı ifade etmektedir. Bu terim الْمَعْنَى الْمُشْتَرَكُ (ortak anlam) dışında الْمَعْنَى الْجَامِعُ (bir kökten olan kelimelerdeki toplayıcı anlam) ve الْمَعْنَى الْمُحَوَّرِي (bir kökten olan kelimelerdeki anlam eksen) şekillerinde de isimlendirilmiştir.

Eserdeki maddeler incelendiği zaman bu terim daha iyi anlaşılacaktır. Bu terimin açıklığa kavuşması için bazı maddeler örnek verilebilir:

الْعَيْنُ وَالْهَاءُ وَالذَّالُ أَصْلٌ هَذَا الْبَابِ عِنْدَنَا ذَالٌ عَلَى مَعْنَى وَاحِدٍ، قَدْ أَوْمَأَ إِلَيْهِ الْخَلِيلُ. قَالَ: أَصْلُهُ الْإِحْتِفَاطُ بِالشَّيْءِ وَإِحْدَاثُ الْعَهْدِ بِهِ. وَالَّذِي ذَكَرَهُ مِنَ الْإِحْتِفَاطِ هُوَ الْمَعْنَى الَّتِي يَرْجِعُ إِلَيْهِ فُرُوعُ الْبَابِ.

İbn Fâris bu bâbın aslının (kök = جَذْرٌ) bir tek manaya delalet ettiğini söylemektedir. Bu anlama el-Halil işaret etmiştir: Bu bâbın aslı (ortak anlamı) “bir şeyi korumak ve sözü tutmaktır”. Bu bâbın yan anlamları (furû‘u) onun zikrettiği bu “korumak” anlamına bağlıdır (İbn Fâris 1979, IV, 167).

Bu ibaredeki birinci “asıl” kavramı bir maddenin kökünü, ikinci “asıl” ise ortak anlamı ifade etmektedir.

Yine جَنَحٌ maddesi de bu terimin açıklığa kavuşması için örnek verilebilir:

الْجَيْمُ وَالنُّونُ وَالْحَاءُ أَصْلٌ وَاحِدٌ يَذُلُّ عَلَى الْمَيْلِ وَالْعُدْوَانِ. وَيُقَالُ جَنَحَ إِلَى كَذَا، أَي مَالَ إِلَيْهِ. وَسَمِّيَ الْجَنَاحَانِ جَنَاحَيْنِ لِمَيْلِهِمَا فِي الشَّقِيئِينَ. وَالْجِنَاحُ: الْأَنْثَمُ، سُمِّيَ بِذَلِكَ لِمَيْلِهِ عَنِ طَرِيقِ الْحَقِّ. وَهَذَا هُوَ الْأَصْلُ ثُمَّ يُسْتَقْبَلُ مِنْهُ.

Bu kökün “meyletmek, yönelmek, geçmek, koşmak” şeklinde bir tek aslı (ortak anlamı) vardır. الْجَنَاحُ kelimesi “bir şeye meyletmek” anlamına gelmektedir. الْجَنَاحَانِ (iki kanat) kelimesinin bu şekilde isimlendirilmesinin sebebi iki tarafa yönelmesidir. Günah kelimesinin de الْجِنَاحُ şeklinde isimlendirilmesinin sebebi hak yoldan sapma söz konusu olduğu içindir. Bu bâbda asıl (ortak anlam) budur ve kelimeler bu asıldan türemektedir (İbn Fâris 1979, I, 484). Buradaki “asıl” kavramları ortak anlamı ifade etmektedir.

“Asıl” kavramı eserde “ortak anlam” dışında üç anlamda daha kullanılmıştır:

1. Kelimenin kökü (جَذْرٌ) anlamında.⁷

2. Bir fer‘in aslı anlamında.⁸ Buradaki fer‘ asıldan türemiş bir kelime veya o aslın mecazî kullanımı olabilir. Ya da aslın anlamına ilave edilmiş müktesep bir anlamdır. Burada asıl sadece bir kelimedenden ibarettir.

3. Ortak anlama sahip kelimeler grubu anlamında. İbn Fâris bu grupları kelimelerin çokluğuna göre أَصْلٌ (useyl/asılıcık/küçük asıl) (İbn Fâris 1979, II, 230, 233, 243, 275),⁹ أَصْلٌ (asıl) ve أَصْلٌ كَبِيرٌ (asıl kebir/büyük asıl) (İbn Fâris 1979, II, 454, 490) şeklinde tasnif etmiştir ve bu şekilde olan asıllardan miyâsları istinbât etmiştir (Hürşîd 2009, 182; Halil 1998, 492).

Sonuç

İbn Fâris, kökleri incelerken öncelikle onların birden altıya kadar artabilen ortak anlamlarını (asıllarını) zikretmiş, ardından her asılla ilgili yan anlamları (furû‘u)

⁷ البَاءُ وَالْيَاءُ وَالصَّادُ لَيْسَ بِأَصْلٍ. لِأَنَّ بَيْضَ إِتْبَاعِ إِخْبَصَ. (İbn Fâris 1979, I, 326). Bu maddedeki “asıl” kavramının ortak anlamdan daha çok “kök” şeklinde tercüme edilmesi uygun gözükmektedir. Çünkü muştak lafızları olmayan bir maddedir.

⁸İbn Fâris bazı mubdel maddeleri de fer‘ şeklinde nitelendirmekte ve aslını belirtmektedir (İbn Fâris 1979, I, 62, 67, 389).

⁹İbn Fâris eserinde “elif”, “be”, “te”, “se”, “cîm” harfleriyle başlayan maddelerde “useyl” terimini hiç kullanmamasına rağmen diğer harflerle başlayan maddelerde çok kullanmıştır. Bu da İbn Fâris’in bu terimi daha sonra keşfettiğini göstermektedir.

sıralamış, şayet varsa bu asıllara haml¹⁰ edilen kelimelere (mecaz, teşbih, istiare, kinaye gibi), en sonda da kendilerinden türeyen kelimelerin bulunmadığı, kıyasa ve haml'e uygun olmayan (şâz) müfredata yer vermiştir.

İbn Fâris'in etimolojik ve semantik bir sözlük olan *Mekâyîsu'l-luğa*'sı hak ettiği ölçüde yaygınlaşmamıştır. Onun ilk olarak ortaya koyduğu ortak anlam düşüncesine bağlı kalarak eser yazan veya onun bu düşüncesini daha da kâmil hale getiren biri olmamıştır. Mısır Arap Dil Kurumu'nun hazırladığı *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de büyük ölçüde bu sözlükten yararlanılmış, ancak bu eser tamamlanmamıştır. Bu durumda kelimelere ortak anlama göre mana veren bir veya iki cilt halinde bir sözlüğün hazırlanması önem kazanmaktadır. Bu sayede Arapçayla yeni uğraşanların bu ortak anlamı bilmekle bu kökten türemiş, ancak anlamını bilmedikleri kelimeler hakkında bir fikir sahibi olmaları ve bu dili daha kolay bir şekilde öğrenmeleri mümkün hale gelmektedir.

BİBLİYOGRAFYA

1. el-Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî. *es-Sıhâh tâcu'l-luğa ve sıhâhu'l-'Arabiyye* (neşreden: Ahmed Abdulğafur 'Addâr), Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1990.
2. Elmalî, Hüseyin Elmalî. "Mu'cemü mekâyîsi'l-luga", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul: 2005, XXX, 346-347.
3. Furat, Ahmet Subhi Furat. *Arap Edebiyatı Tarihi* (Başlangıçtan XVI. Asra Kadar), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1996.
4. Halil, Hilmî Halil, "'İlmu'l-me'âcim 'inde Ahmed b. Fâris beyne'n-nazar ve't-tatbîk'", *Dirâsât fi'l-luğa ve'l-me'âcim*, Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-'Arabiyye, 1998, 461-503.
5. Hârûn, Abdusselam Muhammed Hârûn. "Mukaddimetu'n-nâşir" (Mu'cemu Mekâyîsi'l-luğa adlı eserin mukaddimesi – Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. (yayın yeri yok), Dâru'l-fıkr, 1399/1979), I, 3-48.
6. Hûrşîd, Bekr Abdullah Hûrşîd. "et-Tevzî'u'l-hâricî ve'd-dâhilî li'l-mâddeti'l-mu'cemiyye fi mu'cemi mekâyîsi'l-luğa li Ahmed b. Fâris", *Mecelletu'l-kulliyeti'l-islâmiyyeti'l-câmi'a*, Irak: III/6, 2009, 177-195.
7. İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. *Mu'cemu Mekâyîsi'l-luğa* (neşreden: Abdusselam Muhammed Hârûn), (yayın yeri yok), Dâru'l-fıkr, 1399/1979.
8. İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris. *es-Sâhibî fi fikhi'l-luğati'l-'Arabiyye ve mesâilihâ ve suneni'l-'Arab fi kelâmihâ* (neşreden: Ömer Fârûk et-Tabbâ'), Beyrut: Mektebetu'l-me'ârif, 1414/1993.

¹⁰Haml bir kelimenin anlamının mecaz, teşbih, istiare ve kinaye yoluyla başka bir anlama intikalidir. Anlamın intikal ettiği kelimeye de mahmûl kelime denilmektedir.

9. el-Kıfî, Cemaluddin Ebu'l-Hasan Ali b. Yusuf el-Kıfî. İnbâhu'r-ruvât 'alâ enbâhi'n-nuhât (neşreden: Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim), Kahire: Dâru'l-fikri'l-'Arabî – Beyrut: Muessesetu'l-kutubi's-sekâfiyye, 1406/1986.

10. el-Mağribî, Abdulkadir b. Mustafa el-Mağribî. el-İştikâk ve't ta'rîb, Mısır: Matba'atu'l-hilal, 1908.

11. Nassâr, Huseyn Nassâr.el-Mu'cemu'l-'Arabî neş'etuhû ve tetavvuruhû, Kahire: Dâru Mısır, 1408/1988.

12. Rıdvân, Muhammed Mustafa Rıdvân. el-İmâm Ebu'l-Huseyn b. Fâris er-Râzî ve âsâruhû fi'l-luğa ve fi'n-nahv, Mısır: Dâru nahda, 1991.

13. Yakub, Emil Yakub. el-Me'âcimu'l-luğaviyyetu'l-'Arabiyye bedâetuhâ ve tetavvuruhâ, Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 1985.

14. el-Yâsirî, Abdulkâzım el-Yâsirî - 'Îdân, Haydar Cebbâr 'Îdân. “İnâyetu Ahmed b. Fâris fi Mu'cemi Mekâyisi'l-luğa bi'd-delâleti'l-mihveriyye”, Mecelletu âdâbi'l-Kûfe, Irak: I/2, 2008, 11-46.

15. ez-Zebîdî, Ebu'l-Feyz Murtazâ Muhammed b. Muhammed ez-Zebîdî.Tâcu'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs (neşreden: Komisyon), Kuveyt: Matba'atu hukûmeti'l-Kuveyt, 1385/1965-1422/2001.

16. ez-Ziriklî, Hayruddin ez-Ziriklî. el-A'lâm: kâmûsu terâcim, Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn, 2002.

f.ü.f.d. Əmir Kahayev

İBN FARİSİN “MƏQAYİSUL-LUĞA” KİTABINDA ORTAQ MƏNA MƏFHUMU

XÜLASƏ

Filologiya sahəsinə çox əhəmiyyət verməsinə baxmayaraq, dilin məntiqini qavramayanların daha tez səhvə yol verə biləcəyini ifadə edən İbn Fâris ərəb dili sahəsində nüfuzlu alim idi. İbn Fârisin əsərini yazmasında məqsəd bir kökdən törəyən kəlmələrdəki ortaq mənanı təsbit etməkdir. Ümumiyyətlə, ortaq mənanı müəyyən edərkən, o mənanın ən doğru ifadəsi nədirsə, onu qeyd etməyə çalışmışdır – o mənaya yaxınmənalı kəlmələri həmin ifadə ətrafında toplamaq mümkündür.

Ərəb leksikoqrafiya tarixində “Məqayisul-luğa”nın daha əvvəl yazılmış lüğətlərin metoduna bağlı qalmaması, kəlmə köklərinə mənə vermə şəkli və tərtibindəki yeni üsul səbəbi ilə ilkin bəzi xüsusiyyətləri vardır. Kəlmələrin etimologiyasını və semantikasını araşdıran bu əsər, əslində, lüğət kimi görünən dilçiliklə əlaqəli bir kitabdır. İbn Fâris əsərində, ümumiyyətlə, mənanı əsas alaraq öz metodunu ortaya qoyur. Əvvəlcə kəlmənin kökünün ortaq mənasını təsbit edir, daha sonra bu mənə ətrafında o kökdən törəyən digər kəlmələri toplamaya çalışır.

Açar sözlər: məqayis, lüğət, müştərək mənə, əsl, İbn Fâris

d.ф.но филос.Амир Кахаев

ПОНЯТИЕ СОВМЕСТНОГО СМЫСЛА В КНИГЕ ИБН ФАРИСА ПОД НАЗВАНИЕМ МАКАЙИС АЛ-ЛУГА

РЕЗЮМЕ

Ибн Фарис был ученым в области арабского языка. Несмотря на то, что он проявлял большое внимание к филологической сфере, отмечал, что те, кто не понимают логику языка, могут быстрее совершать ошибки. Цель Ибн Фариса в написании своей работы - определить совместные смыслы корневых слов. В целом, он попытался упомянуть наиболее очевидное выражение совместного значения, потому что можно собрать близкие по смыслу слова вокруг этого выражения.

В истории арабской лексикографии *Макайисал-луга* имеет новаторскую функцию из-за независимости от метода словарей, написанных до него, а также, способов придания смысл корням слов и нового метода в композиции.

Книга, в которой исследуется этимология и семантика слов, на самом деле является книгой, посвященной лингвистике, которая выглядит как словарь. В своей работе Ибн Фарис обычно раскрывает свой собственный метод, придавая, особое внимание значению слова. Прежде всего, он определил общий смысл корня слова, а затем пытался собрать другие слова, вытекающие из этого корня, вокруг этого значения.

Ключевые слова: *ал-Макайис, словарь, совместный смысл, ал-асл, Ибн Фарис*

PhD Amir Kahayev

**THE CONCEPT OF GENERAL MEANING IN
MAQAYIS AL-LUGHAH BY IBN FARIS**

ABSTRACT

According to Ibn Faris, the scholar in Arabic philology, errors are frequent in the speech when the logic of language is not understood. The purpose of Ibn Faris in writing his work is to determine the general root meaning of words. He tried to mention the most obvious expression of general meaning. Thus, the words with similar meanings can be gathered around the same expression.

Maqayis al-Lughah possesses some specific features such as the independence from the method of previous dictionaries, ways of giving meaning to the roots of words and the new method in composition in the history of Arabic lexicography. In fact, despite its resemblance to a dictionary, it is a book studying semantics and etymology of words.

In his work, Ibn Faris reveals his own method emphasizing the meaning of a word. He defines general root meaning of words in the first place, and then tries to collect other words derived from this root around that meaning.

Keywords: *al-Maqayis, dictionary, common meaning, al-asl, Ibn Faris*

Çapa tövsiyə etdi: s.ü.f.d. Asəf Qənbərov